

הערות ותגובות

נופיה שוה

בחירת זרע אברהם בספר בראשית

תגובה למאמרו של חיים נבון

מאמרו של חיים נבון עסק בשאלת הבחירה והדחייה בספר בראשית. טענתו המרכזית של כותב המאמר היא, שנדחו ממשפחת אברהם רק אלו אשר בחרו להידחות. אני מסכימה עם קביעה עקרונית זו. ברצוני לחלוק על הכותב בשאלת הנקודה שבה פרש עשו מהמשפחה.

כדי לבאר עניין זה, אקדים ואבאר את פרשת יעקב ועשו לפי תפיסתי - ממבט פסיכולוגי-חינוכי.

תפיסה זו נשענת על דברי רש"י הירש במאמר שעסק בנושא.²

רש"י הירש קובע תחילה כי יעקב ועשו שונים זה מזה באופיים ובנטייתיהם, ובעוד שאופיו הרוחני-העיוני של יעקב התאים באופן טבעי לייעודה של משפחתו, אצל עשו המצב שונה:

בשביל להבין מוסר השכל ולהתעלות באופיו עד כדי הכרת האמת המופשטת, ליהנות משמחות הבית השלוות, לכל אלה חסרו לו לעשו התכונות והנטייות, וכך גרם **חינוכו הבלתי מותאם לאופיו** לידי הזנחת תפקידה של משפחת אברהם [ההדגשה שלי, ג"ש].³

עשו לא זכה לקבל מהוריו חינוך המותאם לאופיו, והתוצאה הטבעית הייתה שלא היה יכול להשביע את רצונם.

מן הכתוב משתמע שיצחק ורבקה מרוצים יותר מדרכו של יעקב: אמנם ביצחק נאמר "ויהאב יצחק את עשו כי ציד בפיו" (כ"ה, כח), אך נראה כי אהבת יצחק לעשו היא אהבה התלויה בדבר - ודווקא דבר שאינו חלק מאישיותו אלא חיצוני לו, תוצר

1. ח' נבון, 'בחירת זרע אברהם בספר בראשית', **מגדים** לד, תשס"ב, עמ' 25-35.

כל ההפניות לפסוקים הן לספר בראשית.

2. ראה: רש"י הירש, 'ויגדלו הנערים', **יסודות החינוך**, בתוך: כתבי רש"י הירש, בני ברק 1980, עמ' ע-עו.

3. ראה: רש"י הירש (לעיל, הערה 2), עמ' עב.

לוואי טעים: "כי ציד בפיו". ואילו ברבקה נאמר בהמשך הפסוק: "ורבקה אהבת את יעקב", משמע יותר משאוהבת את עשו.⁴

בהמשך נאמר במפורש, שנשיו של עשו היו "מרת רוח" ליצחק ולרבקה (כ"ו, לה). לדעתי הרגיש עשו שהוריו מרוצים מהדרך שבה בחר יעקב - "איש תם ישב אהלים" - יותר מהדרך שבה בחר הוא על פי נטיותיו האישיות - "איש ידע ציד איש שדה". לכן נאבק עשו כל הזמן לזכות בהכרה כבעל מעמד שווה ליעקב בירושת בית אברהם.⁵

ראוי להדגיש, כי גם לפי גישתו של המדרש, הרואה את דמותו של עשו כרשע הפועל בדרכי מרמה - מבעד לחזות המרושעת של עשו ניתן להבחין בנפש המחפשת שייכות למשפחה. לכל ילד תכונות אופי מסוימות מולדות, ואם אין הוריו או מחנכיו יודעים לקבלו כפי שהוא, הוא מחפש דרכים שליליות להוציא את תסכוליו, ולפעמים הדברים באים לידי ביטוי במעשה מרמה או בשאיפות לרצח. מובן, שבסופו של דבר האחראי למעשה השלילי הוא האדם העושה, והוא שצריך להיענש על כך.

עשו מבקש את הכרת משפחתו בשני מסלולים: האחד - פנייה ישירה להוריו, בסיפור העברת הברכה; השני - פנייה לאחיו יעקב, בהנחה שאם יעקב יאשר את דרכו ויקבל אותו כשווה, גם הוריו יקבלו אותו. כשעשו רואה שהוריו אינם מרוצים ממנו, הוא פונה ליעקב לעזרה, בפרשת מכירת הבכורה.

להצעתו של יעקב לקנות את הבכורה מעשו, שואל עשו "למה זה לי בכרה" (כ"ה, לב). לכאורה יש כאן הבעת בוז סתמית, אך אוזן רגישה תקלוט מרירות על כך שהבכורה לא הועילה לו דבר, והלוואי שלפחות היה נחשב כאחיו הצעיר של יעקב.

רק בשלב הבא, בעקבות התעלמות יעקב מהקריאה "למה זה", באים הייאוש והבעיטה המוחלטת בבכורה: "ויבז עשו את הבכרה" (שם, לד).

בסיפור העברת הברכה שוב מתעוררת תקוותו של עשו, שאביו רוצה להעניק לו ברכה.⁶ אך יעקב גונב את הברכה וטורף את הקלפים. תגובת עשו בוקעת רקיעים -

4. ראה חזקוני: "גבי עשו כתיב 'ויאהב', ללמד שלא היה יצחק אוהבו תמיד אלא באותו זמן כי ציד בפיו. אבל גבי יעקב שהיה איש תם כתיב ביה: 'ורבקה אוהבת את יעקב', אהבה תדירה".

5. גם דמותו של עשו במדרש תנחומא (המובא גם ברש"י) מוארת באור חדש לפי ניתוח זה: "מהו כי ציד בפיו? היה צד את יצחק הצדיק בפיו... שהיה עשו בא מן החוץ, היה אומר לאביו, אבא המלח מהו שתהא חייבת במעשר? והיה תמה יצחק ואומר, ראה בני זה כמה מדקדק במצוות" (תנחומא תולדות ח). אמנם זו העמדת פנים פסולה, אך היא עשויה לבטא רצון לזכות בהכרה מיצחק, ויש לעשו צורך במעשה מרמה, מכיוון שלדעתו עולמו אינו נפגש בעולמו של אביו, ולפיכך אין לו דרך אמתית לרצותו.

6. לפי רמב"ן (כ"ז, ד) מדובר בברכת אברהם.

"ויצעק צעקה גדולה ומרה עד מאד ויאמר לאביו ברכני גם אני אבי" (כ"ז, לד), ואחר כך - "הברכה אחת היא לך אבי ברכני גם אני אבי וישא קלו ויבך" (שם, לח). שוב עשו נשאר מחוץ לתמונה ומתחנן: 'גם אני רוצה להיות חלק מהמשפחה, אל תדחו אותי'.⁷

בשלב זה מחליט עשו 'לשבור את הכלים' ולהרוג את יעקב. אך הרצח מעולם לא יצא לפועל, וכך לא ניתק עשו את עצמו מהמשפחה. בין ממורא אביו, בין מפני שהתקררה דעתו, בין מפני שיעקב ברח לחרן. מסתבר שעל אף הרגשת עשו שהוא דחוי, רבקה רואה בו חלק מהמשפחה: כשהיא מצווה על יעקב לברוח מפני עשו אחיו הזומם להורגו, היא מבטאת את דאגתה האימהית לא רק לחייו של יעקב, אלא גם למוסריותו של עשו, באמרה "למה אשכל גם שניכם יום אחד" (כ"ז, מב). על פי נ' ליבוביץ,⁸ מתייחסת רבקה לאבדנו הרוחני של עשו כרוצח אחיו. זו גם משמעות הייתור "רבקה אם יעקב ועשו" (כ"ח, ה). בשליחת יעקב לחרן התכוונה רבקה גם להצלתו הרוחנית של בנה עשו.

בשלב זה מעביר יצחק ליעקב את ברכת אברהם (כ"ח, ד), אך לדעתי לא בנקודה זו פרש עשו מהמשפחה. כבר כתב נבון במאמרו (עמ' 32), שאין בכוחה של ברכה הניתנת מידי האב להכתיב להקב"ה במי לבחור. כמו כן אין ברכה זו מחייבת את עשו לוותר על ירושתו הרוחנית על פי הבנתו.

מהי אפוא הנקודה שבה פרש עשו מייעוד זרע אברהם? לדעתו של נבון, עשו פרש ביודעין מירושת אברהם בנישואיו לבנות חת. אינני חושבת שנשיאת נשים חתיות משמעותה "ניתוק בוטה ממשפחת אברהם ומייעודה" כדברי הכותב (עמ' 34), לא בעיני עשו ולא בעיני הוריו.
בעיני עשו:

אחת מנשי עשו נקראת בפרשתנו "יהודית", שם מעורר תשומת לב כשאין עוד "יהודה" ו"יהודי" בעולם. במניין תולדות עשו (ל"ו, ב) היא נקראת, על פי רש"י, אהליבמה. אולי יש בזה ניסיון לסגל את סמלי משפחת אברהם.⁹ יתרה מזאת, כשעשו שמע ש"רעות בנות כנען בעיני יצחק אביו" (כ"ח, ח) הוא הלך ונשא את בת ישמעאל. שני מעשים אלה מעידים שעשו מתאמץ להיות חלק ממשפחת אברהם, וקשה לומר שהוא בחר לדחות את עצמו בהכרעה רצונית.

7. זעקה זו נגעה ללבם של חז"ל, שאמרו שהקב"ה לא ויתר על זעקה זו ונפרע לבני יעקב ע"י המן: "אמר ר' חנין: מאן דאמר קודשא בריך הוא ותרו הוא יתותרון בני מעוהי אלא מאריך רוחיה וגבי דיליה, תדע שהרי זעקה אחת הזעיק יעקב לעשו דכתיב ויצעק צעקה גדולה ומרה" (אסתר רבה פרשה ח א).

8. ראה: נ' ליבוביץ, **עיונים בספר בראשית**, תל אביב תשנ"ב, עמ' 202.

9. רש"י: "היא יהודית והוא כינה שמה יהודית לומר שהיא כופרת בעבודת כוכבים כדי להטעות את אביו" (ל"ו, ב).

בעיני יצחק ורבקה:

1. לשיטת האומרים שהברכה שרצה יצחק לברך את עשו היא ברכת אברהם: מעשה זה היה כנראה לאחר שעשו נשא את נשיו החתיות (כך עולה מסדר הכתובים [כ"ו, לד-לה], מכך שמיד לאחר העברת הברכה מזכירה רבקה במיאוס את בנות חת, היינו נשי עשו [כ"ז, מו]). מכאן שאין בנישואים אלה משום שבירת חוקי בית אברהם.
2. על פי מהלך הדברים, לאחר שיעקב נטל את הברכה, מעלה רבקה את חרדתה מנישואי יעקב עם בנות חת כתירוץ להרחיק את יעקב מעשו. ודאי שרבקה לא רצתה שיעקב יישא אישה מבנות כנען, אך לא אמרה זאת מפורשות אלא רק כאשר הייתה מוכרחה להבריא את יעקב מפני עשו. גם יצחק מתעורר ברגע זה, בעקבות פניית רבקה אליו. נראה כי יצחק לא חשב לפני כן לאסור על יעקב לשאת אישה מבנות חת ולשלוח אותו לחרן. זאת אומרת: למרות שבנות כנען, נשי עשו, היו מורת רוח ליצחק ולרבקה, נראה שנישואים כאלה לא היו עילה לדחייה מהמשפחה.
3. כפי שהזכרנו, הכתוב מדגיש כי רבקה רואה את עצמה אם עשו - "רבקה אם יעקב ועשור" (שם, ה) - מיד לאחר אזכור דרישתם של יצחק ורבקה מיעקב שלא לשאת אישה מבנות כנען.

מכל זה עולה, שאפילו בעיני יצחק ורבקה אין השעה מאוחרת מדי עבור עשו להצטרף לייעודה של משפחת אברהם, גם לאחר נישואיו עם בנות חת. זאת נגד דברי נבון: "עשו הכיר מאוחר מדי שברכת אברהם לא ניתנה לו בשל נשיאת הנשים הנכריות" (עמ' 33).

בנוסף לכך נאלץ נבון להתמודד עם השאלה "מדוע בני יעקב נבחרו כולם להמשיך את מורשת אברהם, ואיש מהם לא נדחה", למרות שכנראה לפחות חלק מבני יעקב נשאו נשים כנעניות (עמ' 34-35).

תשובתו של נבון נשענת על שתי קביעות: האחת - "לאחר יעקב, כל בניו ממשיכים את בית אברהם, בלי קשר למעשיהם, ואפילו אם יש במעשים אלו משום ויתור על ייעודם כיורשי אברהם". השנייה - הכרעתו של יחיד להידחות היא תנאי הכרחי, אך לא מספיק לדחייתו על ידי הקב"ה, שבידו להתעלם ממעשה הדחייה.

שתי קביעות אלו נראות שרירותיות ולא מבוססות. שכן אם נקבל את הטענה שבחירת היחיד לפרוש היא תנאי הכרחי אך לא מספיק, נפגמת הטענה המרכזית עצמה, כי יוצא שהבחירה להידחות ממשפחת אברהם איננה בחירה חופשית אמיתית אלא זקוקה לאישורו של הקב"ה. ואז אנו נאלצים לחזור לסברת הסגולה המולדת, שהרי למה בחר הקב"ה שלא לקבל את עשו שהתחתן עם נכריות, ולעומת זאת בחר לקבל את בני יעקב למרות שהתחתנו עם כנעניות? לדעתי כל בני יעקב הם ממשיכי דרכו של אברהם, משום שכולם רצו בכך ונאבקו על כך.

כנגד הטענה שנישואים עם כנענית משמעותם פרישה ממשפחת אברהם יש להשיב, כי בהמשך נראה שלא יעקב ולא עשו רואים את עשו כדחוי ממשפחת אברהם. הכינוי "אח" חוזר ונשנה הן בפי יעקב הן בפי עשו זה כלפי זה. אמנם אפשר לטעון שהכוונה לאחוה הביולוגית בלבד, אבל אז נשאלת השאלה למה לאחר המאבק עם המלאך, יעקב איננו מכנה עוד את עשו "אח" ואילו עשו עושה כן. לכן לדעתי הכינוי "אח" מבטא שייכות רוחנית למשפחה.

לאור כל זאת, מסקנתי היא שיש לדחות את פרישתו של עשו ממשפחת אברהם מאוחר ככל שנוכל, היינו לפגישתנו האחרונה עמו בתורה, היא פגישתו עם יעקב (פרקים ל"ב-ל"ג).¹⁰

בהכנות לפגישה ובפגישה עצמה, מבליט הכתוב את השניות וההתלבטות ביחסו של יעקב לעשו, וביחסו של עשו ליעקב.

מצד יעקב, הכינויים "עשו" ו"אחי" משמשים בערבוביה. הכפילות בולטת בדברי המלאכים אל יעקב "באנו אל אחיך אל עשו" (ל"ב, ז) ואולי גם בהמשך דבריהם: "וגם הלך לקראתך" - ביטוי שיכול להתפרש בהקשר של שלום,¹² לעומת "וארבע מאות איש עמו" - למלחמה.

גם בתפילת יעקב יש כפילות: "הצילני נא מיד אחי מיד עשו" (שם, יג) - התלבטות של יעקב אם פניו של עשו למפגש אחים או למלחמה. ההתלבטות היא גם הסיבה להכנה הן לדורון הן למלחמה, ולחציית המחנה לשניים, מחמת הספק בכוונותיו של עשו: יעקב לא רוצה להיות הצד שיפתח במלחמה, אך אם פניו של עשו למלחמה לפחות מחנה אחד יישאר.

לאחר המאבק עם המלאך נעלם הכינוי "אחי" ביחס לעשו. ייתכן שמשמעות המאבק עם המלאך הייתה אות ליעקב שגם חיבוקו של עשו הוא מסוכן ומזיק כחיבוקו של המלאך, ולכן יש להתרחק ממנו ולדחות אותו מהמשפחה.

מכל מקום, בתחילה רואים אצל עשו ניסיון להתקרב ליעקב תוך התפרצות רגשות: "וירץ עשו לקראתו ויחבקהו ויפל על צוארו וישקהו ויבכו" (ל"ג, ד). בוודאי התנקזו בבכי זה הרבה תרעומות, חרטות ותסכולים מן העבר. גם כאן העלו חז"ל את הבעייתיות ביחסו של עשו ליעקב: "וישקהו - נקוד עליו, שלא נשקו בכל לבו" (ספרי במדבר פיסקא סט, מהד' הורוויץ עמ' 65).

אך מצד שני עומד עשו בראש מחנה של ארבע מאות איש. מכאן שעשו עצמו מתלבט לגבי יחסו עם יעקב.

10. מספור הפסוקים בפרק ל"ב סומן במאמר זה על פי חומש תורת חיים (ירושלים תשנ"ג).

11. רש"י עמד על כך, אלא שפירש זאת אחרת.

12. כן פירש רשב"ם, והביא ראייה מדברי ה' למשה על אהרן: "הנה הוא יצא לקראתך וראך ושמח בלבו" (שמות ד', יד).

עשו רואה שיעקב 'שומר מרחק', קורא לו "אדני" (שם, ח), ומכנה עצמו ביחס אליו "עבד" (שם, ה). עשו קורא לו "אחי" (שם, ט), שהרי רואה את עצמו חלק מהמשפחה.

המקרא מדגיש שליעקב חשוב מאוד שעשו יקבל את מנחתו. נראה כי בכך מבקש יעקב 'לסגור חשבון' עם עשו ולסלקו מכל תביעה אפשרית, לא רק בעניין הבכורה והברכה אלא גם בעניין חלקו בירושת אברהם. בכך הולך יעקב בעקבות אברהם: "ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם" (כ"ה, ו).

עשו מרגיש במטרתו של יעקב ומסרב לו, אך לבסוף נכנע להפצרותיו ומקבל את המנחה. אך גם לאחר הכניעה מנסה עשו לקיים קשר כלשהו עם יעקב. בתחילה הוא מציע "נסעה ונלכה ואלכה לנגדך" (ל"ג, יב) - ויעקב מתחמק בתירוצים שונים; אחר כך מציע עשו להעמיד לרשות יעקב "מן העם אשר אתי" (שם, טו) וגם לזה מסרב יעקב.

נראה אפוא שעשו, עם כל הכעס והמרירות שצבר, בא בכוונה תחילה לפגישת פיוס ולניסיון נוסף להתקרב ליעקב, להתקבל על ידו כאחיו ולזכות במשהו מירושת אברהם. הריחוק הממושך ביניהם, והמרחק מן הילדות ומארץ המולדת, ריככו את הכעס, והעלו רגשות געגועים ורצון להתקרב ליעקב. גם הצלחתו החומרית של עשו - כפי שמאריך הכתוב לפרט "ויקח עשו את נשיו ואת בניו ואת בנתיו ואת כל נפשות ביתו ואת מקנהו ואת כל בהמתו ואת כל קנינו..." (ל"ו, ו) - גרמה לו סיפוק רב, כעדותו שלו: "יש לי רב" (ל"ג, ט), וריככה את כעסו וקנאתו.

לעומתו יעקב, נקט בסופו של דבר קו של התחמקות מנומסת אך תקיפה. התוצאה - "וישב ביום ההוא עשו לדרכו שעירה ויעקב נסע סכתה..." (שם, טז-יז), כעין מה שכתוב באברהם ולוט: "ויפרדו איש מעל אחיו. אברם ישב בארץ כנען ולוט ישב בערי הככר" (י"ג, יב-יג). כלומר כאן נפרדו דרכיהם סופית.¹³

לפי דרכנו, המשמעות היא שיעקב לא קיבל את עשו כשותף לדרכו, ובנקודה זו עשו התייאש סופית וחדל מניסיונותיו להתקרב ליעקב ולזכות בירושת אברהם. לסיום, נסכים עם נבון ונדגיש, שעשו התייאש מניסיונותיו להתקבל, ופרש, בלא ששום כוח אילץ אותו לכך. אך לא ייפלא שדחיית עשו על ידי יעקב גורמת לעשו להתייאש, שהרי יצחק מינה את יעקב לממשיך בית אברהם: "ויתן לך את ברכת אברהם". אף על פי שאמירה זו איננה דוחה בהכרח את עשו, המשמעות המעשית

13. על פי נבון, לוט וישמעאל דחו עצמם בעת פרישתם הפיזית-גאוגרפית ממשפחת אברהם: לוט - בפרישתו לכיכר הירדן; ישמעאל - בבריחת אמו למדבר (ראה הערה 20 ב' במאמרו). לשיטתנו, הדבר נכון גם לגבי עשו, ונוצרת הקבלה בין שלושת אירועי הדחייה.

בחירת זרע אברהם בספר בראשית

היא שרק על ידי הכרה בפועל מצד יעקב, יזכה עשו להיות מוכר בעולם כחלק ממשפחת אברהם.¹⁴

14. ייתכן שיעקב היה מוכרח להתרחק מעשו בעקבות המאבק עם המלאך, כפי שכתבתי לעיל, ועל כך היה צריך לשלם את המחיר, כשם שאחרי המאבק עם המלאך נקע את ירכו. מצד שני אולי באמת שגה בצעדו זה, ולכך מכוונת ביקורתם של חז"ל בבראשית רבה: "ודינה היכן היא? נתנה בתיבה ונעל בפניה, אמר: הרשע הזה עינו רמה היא, שלא יקח אותה ממני. ר' הונא בשם ר' אבא הכהן בר דלא: אמר לו הקב"ה: למס מרעהו חסד, מנעת חסדה מאחוך כמה דנסבה לאיוב לא גירתה, לא ביקשתה להינשא למהול הרי היא נישאת לערל, לא ביקשתה להינשא דרך היתר הרי היא נישאת דרך איסור, הה"ד ותצא דינה וגו'" (בראשית רבה פרשה עו כג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 907). יעקב חשש מקרבה יתרה לעשו ולא ראה בו בן משפחה שווה. חז"ל מבקרים אותו ואומרים כי אף על פי שההנחיה הכללית היא להתרחק מרשעים ו"כל המשיא בתו לעם הארץ כאילו כופתה ומניחה לפני אר"י" (פסחים מט ע"ב), במקרה זה ניסה עשו להתקרב וחיפש דרכים לקבל עליו את מורשת אברהם ואם כן דינה יכלה להחזירו למוטב. מדרש זה מלמדנו שלדעת חז"ל הייתה לעשו אפשרות לחזור בתשובה אילו התאמץ די, אך כיוון שהתייאש, דחה את עצמו.